

TELEFON ZA ŽENE I DJECU ŽRTVE NASILJA

PROTOKOL O POSTUPANJU, PREVENICIJI I ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI

Analiza stanja i preporuke
za poboljšanje implementacije

Projekat finansira
Evropska unija

Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

Gradanske
inicijative

**PROTOKOL O POSTUPANJU,
PREVENCIJI I ZAŠTITI OD
NASILJA U PORODICI**

Podgorica, 2014.

PROTOKOL O POSTUPANJU, PREVENCIJI I ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI

Autorke:

Olja Stojanović
Biljana Zeković

Izdavač:

SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Berane
Crna Gora
+382 67 275 765
sos.berane@t-com.me

Tehnička priprema:

SOS Berane i Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Tiraž:

100

Publikacija «Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici», koji sprovodi NVO SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Berane, u saradnji sa NVO SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Podgorica, uz finansijsku podršku Evropske unije posredstvom Centra za građansko obrazovanje (CGO) i Građanskih inicijativa (GI) dio je projekta “Poboljšanje socijalne zaštite i sigurnosti žrtava nasilja u porodici”. Iznijeti stavovi su mišljenja SOS telefona za žene i djecu žrtve nasilja Berane i ne predstavljaju nužno stavove Evropske unije.

Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

 **Gradanske
Inicijative**

SADRŽAJ

1. Uvod	7
2. O Protokolu	9
3. Svrha i metode istraživanja	11
4. Nadležnosti institucija potpisnica Protokola	13
4.1 Centar za socijalni rad	13
4.2 Uprava policije	14
4.3 Sud	14
4.4 Tužilaštvo	15
4.5 Organ za prekršaje	16
5. Sprovođenje protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici u praksi	17
5.1 Policijske službe	17
5.2 Socijalne službe	25
5.3 Zdravstvene službe	31
5.4 Pravosudni organi	35
5.5 Obrazovne institucije	38
6. Zaključci i preporuke	46
7. Literatura	50

UVOD

Nasilje u porodici je najčešći, ali i najskriveniji, vid nasilja koji postoji koliko i samo čovječanstvo. Vijekovima se smatralo da je nasilje prema članovima porodice porodična, privatna stvar, pa su samim tim njegove razmjere bile nevidljive. Razvojem svijesti o ljudskim pravima, te pravima djece, žena i starijih u porodici u posljednje četiri decenije srušeni su brojni stereotipi o idealnoj porodici, kao što su na primjer uvjerenje o djetinjstvu kao najsretnijem razdoblju života, uvjerenje da su počinitelji seksualnog zlostavljanja najčešće osobe nepoznate žrtvi, uvjerenje o dostojanstvenoj starosti u krugu najbližih.

Posljednjih decenija je nasilje u porodici postalo predmet šire društvene rasprave, naučnih istraživanja, briga brojnih društvenih i državnih institucija, a naročito nevladinih organizacija koje su istakle da je porodično nasilje (u kome su žrtve najčešće žene) jedan od najdrastičnijih oblika kršenja ljudskih prava. Klinička iskustva i empirijska istraživanja su pokazala da porodica kao osnovna jedinica društva nije samo podržavajuće okruženje koje pruža emocionalnu, socijalnu i materijalnu podršku članovima, već može biti i nasilno okruženje, pa sopstveni dom za koji kažemo da je utočište od surovog spoljnog svijeta postaje najopasnije mjesto u kojem se na najbrutalniji način krše osnovna ljudska prava njenih članova.

Nasilje u porodici možemo odrediti kao skup ponašanja čiji je cilj kontrola nad drugim osobama upotrebom sile, zastrašivanjem i manipulacijom. Takvo određenje nasilja može se primijeniti u svim oblicima porodičnog nasilja – fizičko zlostavljanje, psihičko zlostavljanje, seksualno zlostavljanje i materijalno i radno iskorišćavanje. Nasilje u porodici predstavlja model ponašanja, u kome uglavnom muškarac, ostvaruje nadmoć i kontrolu nad drugima, korišćenjem fizičke ili psihičke prisile. Nasilju u porodici mogu biti izloženi svi članovi porodice, ali su najčešće žrtve ovog nasilja žene, djeca i starije osobe.

Tolerisanje nasilja u porodici ima duboke korijene u kulturnim i patrijarhalnim obrascima ponašanja, koji podrazumijevaju rodno zasnovane strukture moći, podređenu poziciju žene, upotrebu fizičke snage kao legitimnog sredstva kontrole i moći prema ženi i slabijim članovima porodice. Patrijarhalni kulturni obrasci, koji su potpuno uspostavljeni i široko rasprostranjeni, su takvog karaktera da direktno i simbolički izražavaju i odražavaju autoritet i dominaciju muške grupe nad ženskom. Svi postupci muškaraca prema ženama i djeci, prema članovima porodice iz „nižih nivoa hijerarhije“, shvataju se kao pravo i obaveza „vaspitača“ da disciplinuju i uređuju unutrašnje odnose, da kažnjavaju nepriviligovane članove.

Nasilje u porodici je izuzetno ozbiljan i složen problem sa kojim se susrijeću kako same porodice, tako i obrazovne i socijalne ustanove, organi unutrašnjih poslova i institucije pravosudnog sistema, nevladine organizacije. Ali, zakonski propisi, te pojedini strateški dokumenti, koji u svojim segmentima tretiraju problem nasilja, u praksi su teško primjenjivi jer ih nije pratilo: osiguranje infrastrukture koja je pretpostavka za sprovođenje zakona, osiguranje potrebnih sredstava, edukacija kadrova, umrežavanje nadležnih subjekata za primjenu legislative, uspostavljanje jedinstvene statističke baze podataka o žrtvama nasilja u porodici.

O PROTOKOLU

Donošenjem Zakona o zaštiti od nasilja u porodici¹, te iz njega i proizašle Strategije o zaštiti od nasilja u porodici iz citiranog zakona za period 2012–2015, propisana je obaveza izrade Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici. U decembru 2011. potpisan je *Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici* koji definiše procedure i institucionalnu saradnju u vezi s porodičnim nasiljem i nasiljem nad ženama, kojim je uređen zajednički rad svih sistema u toku sprovođenja zakona i konvencija.

Potpisnici protokola su Ministarstvo pravde, Vrhovni sud, Vrhovno državno tužilaštvo, Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Uprava policije i Vijeće za prekršaje Crne Gore.

Protokol je sačinjen tako da poštuje osnovne principe proizišle iz svih konvencija i zakona navedenih Strategijom o zaštiti od nasilja u porodici i odnosi se na sveobuhvatnu zaštitu porodice od nasilja. Protokolom je uređen zajednički rad svih sistema u toku sprovođenja zakona i konvencija, te obaveza preduzimanja potrebnih mjera za osiguranje organizovanosti, opremljenosti i edukovanosti dovoljnog broja specijalizovanih stručnjaka koji se bave problematikom nasilja u porodici.

Nasilje u porodici je izuzetno složen psihosocijalni problem koji se ne može rješavati samo unutar jedne profesije/stuke, već isključivo efikasnom međusektorskom saradnjom različitih tijela i organizacija koje ponaosob imaju specifičnu kompetentnost i odgovornost. Upravo stoga cilj Protokola je da se uspostavi i podstakne uspostavljanje multidisciplinarnе saradnje sa jasno razrađenim postupanjima svakog sistema.

¹ Službeni list Crne Gore 46/10

Protokol ima za cilj da doprinese da svi učesnici/e:

- » imaju jasnu predstavu o zajedničkom cilju u procesu zaštite žrtava nasilja u porodici,
- » dobro poznaju uloge svog i osnovne uloge drugih sektora, kao i svoje profesionalne obaveze u odnosu na te uloge - pravila, ograničenja, načine djelovanja,
- » dobro poznaju načine i instrumente razmjene informacija i konsultacija unutar i između sektora, praćene odgovarajućim pisanim dokumentima i povratnim informacijama,
- » izbjegnu postupke koji dovode do sekundarne viktimizacije žrtava,
- » razumiju svrhu, ciljeve i osnovne principe zaštite,
- » umanje društveno negativne posljedice nasilja u porodici.

Protokol daje osnove za postupanje subjekata zaštite i prevencije nasilja u porodici, koje su proizašle iz zakonskih obaveza i prakse tih organa i ustanova. Međutim, Protokol ne ograničava subjekte zaštite, da u praksi ne uvode druge efikasne modele koje će biti u službi sprječavanja i suzbijanja nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja, a koje će odgovarati kontekstu i raspoloživim mogućnostima. Važno je imati na umu da primjena ovakvih rješenja nije nužno povezana sa velikim materijalnim ulaganjima već naprotiv, efikasna rješenja i pristup usmjeren na potrebe i interese pojedinaca i pojedinki i zajednice više je u vezi sa odgovarajućim znanjima i stepenom osviještenosti profesionalaca za pitanja rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici.

SVRHA I METODE ISTRAŽIVANJA

SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Berane, u partnerstvu sa SOS telefonom za žene i djecu žrtve nasilja Podgorica, je u okviru projekta „*Poboljšanje zaštite i socijalne sigurnosti žrtava porodičnog nasilja*“ podržanom od strane Evropske unije posredstvom Centra za građansko obrazovanje (CGO) i Građanskih inicijativa, u okviru programa „UBRZAJMO LJUDSKA PRAVA!”, sproveo istraživanje kojim su prikupljeni podaci o stepenu implementacije Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti žrtava nasilja u porodici.

Svrha istraživanja je analiza rada, institucionalnih i administrativnih kapaciteta javnih ustanova relevantnih za sprovođenje Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici u Beranama.

Kako je Protokolom uređen zajednički rad svih institucija sistema u toku sprovođenja zakona i konvencija vezanih za nasilje u porodici, oblasti istraživanja su bile policijske službe, zdravstvene službe, pravosudni organi, obrazovne institucije, centar za socijalni rad.

U cilju izrade analize stanja i preporuka za poboljšanje implementacije Protokola izvršena je:

- » analiza prikupljenih statističkih podataka o vrsti i broju evidentiranih slučajeva nasilja u porodici tokom 2013. na osnovu izvještaja institucija sistema;
- » procjenjena je uspješnost i stepen primjene mjera propisanih Protokolom u cilju pružanja kvalitetnije podrške žrtvama porodičnog nasilja;
- » definisane su ključne problemske oblasti u dijelu implementacije Protokola i obezbijedene smjernice za poboljšanje implementacije Protokola.

Ključna istraživačka metoda je bila anketiranje i polustrukturirani intervjui sa 20 profesionalaca različitih struka koji su imali zadatak da u dijelu Protokola koji se tiče rada njihovih institucija u skladu sa svakim članom ponaosob navedu pozitivna iskustva, poteškoće u sprovođenju, ali i moguće nedoumice, što je osim pregleda sprovođenja tih članova u praksi istraživačicama omogućilo i sagledavanje stepena razumijevanja ispitanika svakog člana Protokola ponaosob.

Na osnovu podataka izvršena je analiza stanja i identifikacija ključnih problema u oblasti nasilja u porodici sa kojima se profesionaci različitih službi susreću tokom svog profesionalnog rada sa osobama izloženim porodičnom nasilju.

Metodologija primijenjena tokom sprovođenja istraživanja je obezbijedila sagledavanje problema iz različitih perspektiva (stručnjaci, krajnji korisnici) uključujući i ključne preporuke za poboljšanje implementacije Protokola.

Rezultati istraživanja su obezbijedili podatke koji precizno definišu probleme, uslove zaštite i slabe tačke intervencije u svim fazama, ali i mogućnosti i potencijale za efikasniju implementaciju Protokola, što će obezbijediti šansu za razvijanje konkretnih praktičnih prijedloga za poboljšanje zaštite i socijalne sigurnosti žrtava i izgradnju pozitivne prakse na lokalnom i nacionalnom nivou.

U pripremi ovog materijala aktivno su učestvovali predstavnici/e policije, socijalnih službi, suda, tužilaštva, službi hitne medicinske pomoći i obrazovnih ustanova. Instrukcije koje slijede bazirane su na iskustvima, dilemama i preporukama intervjuisanih profesionalaca/ki, što će, nadamo se, biti doprinos poboljšanju efikasnog djelovanja u sprječavanju nasilja i zaštiti žrtava.

NADLEŽNOSTI INSTITUCIJA POTPISNICA PROTOKOLA

4.1. CENTAR ZA SOCIJALNI RAD

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici jasno definiše uloge i odgovornosti socijalnih službi i navodi ih kao ključne ustanove nadležne da se bave zaštitom žrtava porodičnog nasilja, koje su dužne da bez odlaganja pruže zaštitu i pomoć žrtvi i omoguće joj pristup svakom obliku pomoći i zaštite. Centri su dužni da obavezno prijave policiji učinjeno nasilje za koje saznaju u vršenju svoje djelatnosti, izrađuju i prate Plan pomoći žrtvi, formiraju multidisciplinarne timove od predstavnika te ustanove, organa i službi lokalne uprave, policije, nevladinih organizacija i stručnjaka koji se bave pitanjima porodice, i po potrebi podnose zahtjev za određivanje zaštitne mjere.

Multidisciplinarni tim za prevenciju i zaštitu od nasilja u porodici

Ministarstvo rada i socijalnog staranja je iniciralo formiranje multidisciplinarnih timova u većini gradova u Crnoj Gori pa je Multidisciplinarni tim formiran i u Beranama. Tim čine predstavnici svih instucija sistema koje u svojim nadležnostima imaju problematiku nasilja nad ženama i to 4 predstavnika/ce Centra za socijalni rad, po jedan (1) predstavnik/ca Uprave policije, Osnovnog suda, Osnovnog državnog tužilaštva, Područnog organa za prekršaje, Osnovne škole, Doma zdravlja, Opšte bolnice, Zavoda za hitnu medicinsku pomoć, Opštine i dvije (2) predstavnice NVO, među kojima se nalazi i predstavnica SOS telefona Berane.

Osim naslja u porodici, nadležnost multidisciplinarnih timova je proširena i na zaštitu djece od nasilja i izvan porodice. Za procjenu rizika i individualni plan za odrasle žrtve još uvijek ne postoje precizne forme, već se članovi/ice tima oslanjaju na matrice uspostavljene u radu sa djecom žrtvama nasilja. Multidisciplinarni tim za zaštitu od nasilja u porodici je tokom 2013. obradio 28 predmeta.

4.2. UPRAVA POLICIJE

Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici otvaraju se nove mogućnosti i ingerencije službenika policije u ovoj oblasti. Policijski službenik može radi otklanjanja opasnosti po fizički integritet žrtve narediti učiniocu nasilja udaljenje ili zabranu vraćanja u stan ili drugi stambeni prostor, koja ne može trajati duže od tri dana. Ministarstvo unutrašnjih poslova je donijelo *Pravilnik o bližem sadržaju i izgledu obrasca naređenja o udaljenju ili zabrani vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje*. Posebnu ulogu službenici imaju u oblasti izvršenja zaštitnih mjera koje se izdaju/izriču radi sprečavanja i suzbijanja nasilja, otklanjanja posljedica učinjenog nasilja i otklanjanja okolnosti koje pogoduju ili podstiču vršenje novog nasilja. Donijet je *Pravilnik o bližem načinu izvršenja ove zaštitne mjere koji nalaže procjenu ugroženosti žrtve, plan izvršenja i obavezu podnošenja izvještaja o sprovođenju zaštitne mjere*.

Bez obzira na ingerencije policijskih službenika i zahtjevnost njihovih zadataka, trenutno samo u Podgorici postoje sistematizovana radna mjesta za oblast porodičnog nasilja u okviru Stanice kriminalističke policije za suzbijanje krvnih delikata i nasilja u porodici.

4.3. SUD

Osnovni sud je ključna institucija za porodično nasilje u krivičnim predmetima. Zakonska regulativa kojom se uređuje rad sudova obezbjeđuje potrebne preduslove za adekvatan institucionalni odgovor na potrebe žrtava porodičnog nasilja. Zakon o sudovima i Sudski poslovnik² pružaju mogućnost da u pojedinoj pravnoj oblasti bude raspoređen samo jedan ili dvojica sudija, što stvara uslove da se u crnogorskim sudovima formiraju organizacione jedinice i za oblast porodičnog nasilja. Poslovnik nalaže i da se predmeti svrstavaju prema hitnosti, prirodi i značaju. Kako ni Zakonom ni Poslovnikom ne postoji jasna kvalifikacija predmeta koji se u rad uzimaju po hitnom postupku, pretpostaviti je da je na sudijama da procijene, osim vremena prispjeća predmeta, prirodu i značaj samog predmeta. Sama priroda sporova iz porodičnih odnosa zahtijeva kraće rokove i hitnost u postupanju.

² Službeni list RCG, br. 36/2004.

Besplatna pravna pomoć

Služba za besplatnu pravnu pomoć u Osnovnom sudu Berane, formirana je sredinom 2012. godinu dana nakon usvajanja Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći. Međutim, besplatnu pravnu pomoć u skladu sa ovim zakonom, mogu koristiti samo žrtve krivičnog djela nasilja u porodici, što znači da preko 80% žrtava nasilja u djelima procesuiranim prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici (koji spada u domen prekršaja) nemaju šansu da ostvare ustavom zagarantovani pristup pravdi. Bez obzira što je pravo korišćenja blagodeti ovog zakona ograničeno na žrtve krivičnog djela nasilja u porodici, začuđujuće je mali broj pružene pravne pomoći u ovoj oblasti (u 2013. svega 12 na nivou Crne Gore), u Beranama 2, iako je većina žrtava nasilja u porodici slabog imovnog stanja, a često i korisnik materijalnog obezbjeđenja porodice ili nekog drugog prava iz socijalne zaštite.

U svim sudovima koji postupaju u krivičnim predmetima ustanovljena je **Služba za pružanje podrške oštećenima/svjedocima** u predmetima koji obuhvataju i *nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici*. Zaposleni su u okviru podrške žrtvi dužni dati informacije o krivičnom postupku, obezbjediti zaštitu tj. eliminirati mogućnosti fizičkih nasrtaja ili vrijeđanja oštećenog/svjedoka prije i nakon suđenja u prostorijama suda. Iako je zadatak ove Službe da obezbijedi sigurno i bezbjedno svjedočenje, predstavnici policijskih, zdravstvenih i socijalnih službi uključenih u rješavanje problematike nasilja u porodici, nemaju saznanje o postojanju i ingerencijama ove službe, a od strane sudova nijesu pokretane nikakve javne akcije informisanja šire javnosti.

4.4. TUŽILAŠTVO

Tužioci su obavezni poštovati rokove u toku postupka, uz dužno poštovanje pravila o prioritetima u rješavanju predmeta. Kodeks državno-tužilačke etike, reguliše odnose sa sudom, policijom i drugim državnim organima koji učestvuju u predkrivičnom postupku, ali i odnos sa osumnjičenim i okrivljenim. U dijelu koji definiše odnos tužioca i oštećenih stranaka jasno je naznačeno da tužioci moraju posebnu pažnju obratiti na žrtvu krivičnog djela i njene najbliže, te zaštititi njihove interese. Eticki kodeks nije skup nepromjenjivih pravila već se podvrgava periodičnom preispitivanju i svake dvije godine se ponovo razmatra, što ostavlja realnu mogućnost da se u njemu nađu preciznija uputstva o odnosu tužioca prema žrtvama porodičnog nasilja.

4.5. ORGAN ZA PREKRŠAJE

Organi za prekršaje su nosioci Zakona o zaštiti od nasilja u porodici s obzirom da se radi o zakonu koji nasilje procesuiru kroz prekršajni postupak. Ovim Zakonom se omogućava izdavanje hitnog naloga ili mjere/a za zaštitu, bilo od strane policije ili prekršajnog organa po prijavi žrtve porodičnog nasilja. Zakon omogućava žrtvi da i sama podnese zahtjev za izricanje zaštitne/ih mjere/a, ali mali broj žrtava zna za ovu zakonsku pogodnost. Ali, stiče se utisak da se organi za prekršaje pretjerano oslanjaju na zakonske odredbe koje omogućavaju učesće drugih institucija u pribavljanju dokaza, te se zapostavlja izjava žrtve koja bi trebalo da bude dovoljna da bi se izrekla zaštitna mjera.

Tokom 2013. broj izrečenih kazni od strane Područnog organa za prekršaje u Beranama je 23, od čega je izrečenih zaštitnih mjera 8, opomena u 2 slučaja, dok je krivice oslobođeno 7 lica. U dva predmeta evidentirane su kazna zatvora, jedan slučaj obaveznog psihijatrijskog liječenja na slobodi, jedan slučaj posmatranja u psihijatrijskoj ustanovi. Nepoznat je ishod u dva slučaja. U 4 predmeta je bilo nasilja prema starim licima.

SPROVOĐENJE PROTOKOLA O POSTUPANJU, PREVENCIJI I ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI U PRAKSI

5.1. POLICIJSKE SLUŽBE

Uloge, odgovornosti i iskustva policijskih službenika u sprovođenju Protokola

Policijski službenik dužan je da zaprimi prijavu o nasilju u porodici koja može biti usmena (neposredno, putem telefona), pismena ili anonimna i dužan je o tome sačini zabilješku posebno vodeći računa da prilikom zaprimanja iste ne viktimizira žrtvu nasilja postavljanjem nepotrebnih pitanja. U praksi se još uvijek često dešava da kod anonimne prijave službenici policije traže podatke o osobi koja prijavljuje, što u velikoj mjeri sprječava građane da prijavljuju skućajeve porodičnog nasilja jer se plaše problema koje bi mogli imati od strane nasilnika u slučaju da sazna ko je prijavio nasilje. Takođe se često umjesto odlaska na teren insistira da žrtva dođe u stanicu policiji i podnese prijavu. Službenici policije često ističu da postoji opasnost od lažnog prijavljivanja, što svakako ne smije da utiče na njihov izlazak na teren.

U slučaju saznanja (dojave) o nasilju u porodici:

1. *Hitno, bez odlaganja, na mjesto događaja uputiti najmanje dva policijska službenika, po mogućnosti par muško-žensko radi provjere dojave.*

Intervjuisani službenici tvrde da na mjesto događaja uglavnom odlaze najmanje dva policijska službenika, i to je najčešće patrola policije. Na mjesto događaja se upućuje i službenica ženskog pola ukoliko je u „smjeni” ali ova preporuka nije

uvijek ispoštovana. U PJ Berane ne postoji dovoljan broj službenica policije, pa je nemoguće organizovati njihovo prisustvo u patroli koja najčešće zbog hitnosti odlazi na lice mjesta. Dodatni problem službenicima policije predstavljaju intervencije van urbanog dijela grada, posebno u zimskom periodu, kada je do određenog broja sela izuzetno teško doći, pa se hitnost intervencija dovodi u pitanje.

- 2. Policijsko ovlaštenje primjenjuje se srazmjerno potrebi zaštite žrtve nasilja radi trenutne zaštite i pružanja svih oblika zaštite, te onemogućavanja učinioca nasilja u daljem nasilničkom ponašanju u porodici.*

Policijski službenici tvrde, da prilikom intervencije, u skladu sa potrebama žrtve na mjestu događaja prekidaju nasilje i spriječavaju dalje vršenje nasilja. Smatraju da se često žrtvi omogući sigurnost samim činom dolaska službenika policije na mjesto nasilja. Službenici policije tokom intervencije utvrđuju identitet svih osoba zatečenih na licu mjesta, ali u praksi članovi porodice rijetko žele da svjedoče u sudskom postupku što otežava prikupljanje dokaza i adekvatnu sankciju za nasilnika. Takođe, vrlo žesto ni nasilnik ni žrtva ne žele da policija uđe u stan, što može da može da utiče na kvalitet prikupljenih podataka.

Sami službenici policije često imaju dilemu pod kojim uslovima imaju pravo da uđu u stan, pa se često vraćaju „neobavljena posla“ jer nasilnik najčešće kaže da se u stanu ništa ne dešava, što i žrtve često potvrđuju i tu se intervencija završava. Imajući u vidu specifične situacije porodičnog nasilja, tj. Specifičnost samog prijavljivanja, bez obzira na jasna uputstva ovog člana, njegovo sprovođenje zavisi od stepena edukovanosti i senzibilisanosti službenika koji radi na poslovima suzbijanja nasilja u porodici, što imajući u vidu strukturu policijskih službenika koji obavljaju ove poslove, tj. nepostojanje sistematizovanih radnih mjesta u ovoj oblasti u CB Berane, u ovom trenutku može biti diskutabilno.

- 3. U slučaju potrebe lišiti slobode učinioca nasilja.*

Lišenje slobode ako lice nije zatečeno u vršenju prekršaja (čl.166 Zakon o prekršajima) je za službenike policije diskutabilno ako se za nasilje saznalo nakon izvršenja djela (što je uglavnom tako u većini slučajeva porodičnog nasilja). Lišenje slobode za krivična djela određuje se od strane tužioca (ZKP) i primjenjuje se restriktivno, za krivična djela nasilje u porodici, rijetko. Policajac najčešće na licu mjesta nasilja, ne zna da li je to krivično djelo ili prekršaj pa se javljaju nedoumice.

4. *Sačiniti zapisnik o uviđaju s lica mjesta s foto dokumentacijom – foto elaboratom (prostor, stvari, stanje žrtve nasilja...)*

Zapisnik o uviđaju se sačinjava ali fotodokumentacija ne i ako bi sprovođenje ovog člana Protokola omogućilo lakše dokazivanje težine djela na sudu.

5. *Utvrđiti okolnost eventualnog posjedovanja oružja.*

Utvrđivanje okolnosti eventualnog posjedovanja oružja jedan od članova Protokola koji se poštuje. Međutim imajući u vidu da se tokom intervencije često od nadležne službe ne dobiju informacije o počiniocu nasilja koje bi bile značajne i za procjenu mogućeg posjedovanja oružja, utvrđivanje okolnosti po ovom pitanju uglavnom se zasniva na izjavi žrtve.

6. *U slučaju saznanja o legalnom ili ilegalnom posjedovanju oružja, preduzeti sve zakonske radnje radi oduzimanja istog.*

U situacijama saznanja o legalnom ili ilegalnom oružju, službenici policije preduzimaju zakonom propisane radnje.

7. *Obavezno kontaktirati državnog tužioca zbog usmjeravanja postupka (kazneno-prekršajnog)*

Službenici policije kontaktiraju tužioca zbog usmjeravanja postupka (kazneno-prekršajnog) jer je to obaveza koja proističe iz Zakona o krivičnom postupku (ZKP).

8. *Po uputstvu tužioca, učinioca nasilja privesti državnom tužiocu prema važećim zakonskim propisima (Krivičnog zakonika i Zakonika o krivičnom postupku).*

Bez obzira što službenici policije tvrde da se učinilac nasilja privede državnom tužiocu prema važećim zakonskim propisima u praksi se to rijetko dešava i komunikacija sa tužiocem se uglavnom obavlja telefonom.

9. *O kontaktu sa državnim tužiocem sačiniti službenu zabilješku*

O kontaktu sa državnim tužiocem se pravi službena zabilješka koja je sastavni dio spisa predmeta koji se formira u konkretnom postupanju;

10. *Prilikom razgovora sa žrtvom nasilja, učinilac nasilja ne smije biti prisutan u istoj prostoriji.*

Što se tiče razgovora sa žrtvom nasilja i učiniocem nasilja praktikuje se da su

žrtva i učinilac nasilja odvojeni. Ali, zbog tehničkih nedostataka u vidu manjka prostorija u kojima se obavlja razgovor sa žrtvom nasilja, nasilnik i žrtva se veoma često sreću unutar službenih prostorija, a što na žrtvu djeluje dodatno stresno.

- 11. Sa žrtvom nasilja obaviti nesmetan razgovor u zasebnoj prostoriji, započinjući razgovor pitanjem „Što se desilo?“, te pribaviti potrebne podatke o eventualnoj potrebi zdravstvene pomoći.*

Prema ispitanicima sa žrtvom nasilja se obavlja razgovor u zasebnoj prostoriji, započinjući razgovor se pitanjem „Što se desilo?“, i pribavljaju se potrebni podaci o eventualnoj potrebi zdravstvene pomoći. Ukoliko postoji potreba žrtva nasilja u pratnji policije se odvodi do zdravstvene ustanove- Službe hitne pomoći.

- 12. Prilikom razgovora sa žrtvom nasilja saznati bitne okolnosti koje se odnose na trajanje, kontinuitet, način ponašanja učinioca nasilja, te eventualno ranije nasilje.*

Prilikom razgovora sa žrtvom nasilja službenici policije se trude da saznaju bitne okolnosti koje se odnose na trajanje, kontinuitet, način ponašanja učinioca nasilja, te eventualno ranije nasilje. Međutim, imajući u vidu da se akcenat daje na trenutno „kažnjivo djelo“ informacije o kontinuitetu nasilja tokom postupka se često ne uzimaju u obzir.

- 13. Upoznati žrtvu nasilja s njenim pravima (izbor povjerljivog lica, besplatna pravna pomoć, sklonište...).*

Obaveza službenika policije da upoznaju žrtvu nasilja s njenim pravima (izbor povjerljivog lica, besplatna pravna pomoć, sklonište...) se sprovodi ali ipak ne na zadovoljavajućem nivou iz razloga nepoznavanja prava žrtve od samih službenika te se pomoć tj. informacije svode na upućivanje najčešće u Centar za socijalni rad. Institut povjerljivog lica se ne koristi i ne postoji primjer iz prakse od usvajanja ovih odredbi 2011 god.do kraja 2014 godine, osim u dva slučaja gdje je u ulozi povjerljivog lica bila socijalna radnica. Sama uloga povjerljivog lica je za službenike policije nejasna i nemaju saznanja o tome šta ona predstavlja, ko sve može biti u ovoj ulozi i sl.

- 14. Upoznati žrtvu s mogućnošću odlaska u sklonište, te u slučaju potrebe žrtvu nasilja odvesti u isto, i o navedenoj činjenici samo izvijestiti nadležne institucije, ne odajući taj podatak učiniocu nasilja niti drugim članovima porodice.*

Žrtve se od strane policije obavještavaju o mogućnostima odlaska u sklonište,

ali kako sklonište u Beranama ne postoji, to otežava situaciju i teško se može očekivati iz razloga slabijih tehničkih i materijalnih kapaciteta (auta, gorivo, ljudstvo...) da se žrtva i odveze u neko od skloništa u Crnoj Gori. O navedenim činjenicama obavještavaju se nadležne institucije.

15. U slučaju potrebe, a prema želji žrtve nasilja, istoj pružiti pomoć i otpratiti je na sigurno mjesto za boravak koje žrtva nasilja odabere.

U slučaju potrebe službenici policije su dužni otpratiti je na sigurno mjesto za boravak koje žrtva nasilja odabere, što službenici policije ne rade uvijek. Neispunjavanje ove odredbe opravdavaju time da žrtva to nije tražila ili izjavom da imaju probleme vezano za nedostatak tehničkih kapaciteta (vozila, gorivo, ljudstvo, itd.). Takođe, ostaje nejasno da li sigurno mjesto znači samo sklonište ili i neko drugo mjesto, stan, njena porodica, prijatelji i sl.

16. Posebno obratiti pažnju na djecu ili postupanje s maloljetnim licima i obavezno pozvati centar za socijalni rad.

Službenici policije posebnu pažnju obraćaju u slučajevima kada su djeca ili maloljetna lica u pitanju i obavezno pozivaju Centar za socijalni rad. Međutim, stiče se utisak da se kod policijske intervencije daje akcenat na djecu samo onda kada su direktno ugrožena nasiljen, pri čemu se često zanemaruje činjenica da su djeca žrtve i kada su svjedoci nasilja.

17. Izraditi pisani izvještaj centrima za socijalni rad o svim izvršenim radnjama i utvrđenom stanju u porodici radi preduzimanja mjera porodično-pravne zaštite.

Centrima za socijalni rad se šalje obavještenje koje sadrži podatke o događaju-kad, kako i šta, podatke o žrtvi i izvršiocu, podatke o ishodu postupanja inspektora . Kada se ove radnje objektivno ne mogu izvesti zbog hitnosti službenici/ce CSR se obavještavaju usmeno.

18. Bez odlaganja kontaktirati centar za socijalni rad u slučajevima potrebe zbrinjavanja djeteta, a posebno djeteta s posebnim potrebama.

Službenici policije tvrde da odmah kontaktiraju Centar za socijalni rad u slučajevima potrebe zbrinjavanja djeteta. Ali imajući u vidu da u Beranama ne postoji sklonište za žrtve nasilja navode primjere da su u pojedinim slučajevima djeca u saradnji sa zdravstvenom ustanovom bila smještena na bolničkom odjeljenju, dok Centar nije obavio sve neophodne radnje porodično pravne zaštite.

19. *U slučaju da nadležne institucije (policija i sud) primijene zaštitne mjere, izraditi sigurnosni plan za žrtvu nasilja, te istu upoznati sa zaštitnom mjerom udaljenja ili približavanja od strane učinioca nasilja, činjenicama što se sve podrazumijeva pod uznemiravanjem, kao i brojem telefona policijskog službenika zaduženog za sprovođenje izrečene zaštitne mjere.*

Kada je u pitanju „sigurnosni plan za žrtvu nasilja” koji je potrebno izraditi u slučaju da su nadležne institucije (policija i sud) primijenile zaštitne mjere, službenici/ce policije nemaju jasnu predstavu šta on predstavlja, kako se izrađuje i sprovodi. Navode da do skoro nije ni postojao zakonski okvir za sigurnosni plan jer podzakonski akti nijesu bili donešeni. Ima tvrdnji i da to nije u nadležnosti policijskih službenika, da nemaju formu po kojoj bi ga izrađivali. Službenici policije još uvijek nemaju jasnu predstavu o načinu praćenja izvršenja zaštitnih mjera koje su u njihovoj nadležnosti, i dio njih nije upoznato sa pravilnicima koje je Ministarstvo unutrašnjih poslova usvojilo u cilju dodatnih upustava o načinu izvršenja zaštitnih mjera koje donose pravosudni organi i izricanja Naredbe udaljenja iz stana i približavanja žrtvi, što je u direktnim ingerencijama policije. Stiče se utisak da se isto tako žrtve na pravi način ne upoznaju sa prirodom zaštitne mjere i karakteristikama uznemiravanja .

20. *Policijski službenik unijeće bilješke o preduzetim mjerama u operativni sistem.*

Bilješke o preduzetim mjerama se na nivou CB unose neravnomjerno u operativni sistem, što u situacijama kada je neophodno obezbijediti podatke o kontinuitetu nasilja može predstavljati problem.

21. *Podnijeti nadležnom sudu zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka zbog prekršaja iz Zakona o zaštiti od nasilja u porodici.*

Nadležnom sudu se redovno podnosi zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka zbog prekršaja iz Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Jedini problem je ako žrtva ne želi preduzimanje radnji od strane policije, hoće upozorenje neće prijavu, tada službenici policije imaju problem jer po njihovom mišljenju prijave koje podnose nemaju efekta (i ako koriste ljekarska uvjerenja, svjedoke, policajce koji su zatekli stanje nasilja u kući...). Često se sve završi na obećavajućem razgovoru da se neće ponoviti situacija nasilja . Od policijskih organa kako kažu službenici i žrtve i predstavnici ostalih institucija

ponekad očekuju da „srede stvar“ „prepadnu i dozovu pameti nasilnike“ .

22. *U zahtjevu za pokretanje prekršajnog postupka, predložiti adekvatnu sankciju, sve raspoložive dokaze uz detaljan činjenični opis djela prekršaja koji u sebi sadrži bitne elemente obilježja prekršaja, pogotovo u odnosu na sam čin nasilja.*

U zahtjevu za pokretanje prekršajnog postupka, službenici policije predlažu adekvatnu sankciju, raspoložive dokaze uz činjenični opis djela prekršaja koji u sebi sadrži bitne elemente obilježja prekršaja, pogotovo u odnosu na sam čin nasilja. Uglavnom se predlaže izricanje adekvatne zaštitne mjere, a u slučaju da se to ne učini poduči se žrtva da traži izricanje iste;

23. *U slučaju izrečenih zaštitnih mjera u nadležnosti policije, izraditi sigurnosni plan sa žrtvom, učiniti joj dostupnim sve telefone pomoći.*

Kada je u pitanju izricanje zaštitnih mjera u nadležnosti policije, konkretno izricanja Naredbi udaljenja iz stana ili drugog stambenog prostora i zabrana približavanja žrtvi u trajanju od 3 dana, može se reći da ovaj mehanizam nije zaživio u praksi CB Berane. Stiče se utisak da se ova mjera izbjegava iz različitih razloga, kao što su lični stav pojedinaca da je to ipak stvar pravosudnih organa, da on ne može da ga „izbaci iz vlastite kuće, jer je imovinsko pravo neprikosnovo“, do onih dilema „gdje će on kada ga mi izbacimo iz stana“. Takođe se često navode i mogućnosti zloupotrebe od strane žrtve, pri čemu se zanemaruje činjenica da se udaljenjem iz stana štiti porodica, a da to ni na koji način ne utiče na njihove imovinsko pravne odnose koji se rešavaju u drugom postupku.

24. *Izvršiti terensku provjeru porodice u pravilnim razmacima unutar šest mjeseci, a po potrebi i češće u dužem trajanju.*

Često se čuje mišljenje da je „terenska provjera porodice“ obaveza Centra za socijalni rad. Ipak, mogu se čuti i primjeri dobre prakse iz sektora policije u zajednici, koji često obilaze porodice u kojima je nasilje evidentirano.

25. *Izraditi analizu rizika učinioca nasilja.*

Analizu rizika učinioca nasilja se ne sprovodi kao ni Plan sigurnosti. Ovi zadaci službenicima predstavljaju konfuziju, prije svega zato što još uvijek nemaju jasne instrukcije, kao ni forme/matrice za sprovođenje ovih zadataka.

26. *Izvršite o svim preduzetim aktivnostima voditi kroz posebnu evidenciju*

Izveštaji se ne vode kroz posebnu evidenciju.

Procjena postojećeg stanja iz ugla policijskih službenika:

Postojanje protokola je pružilo pozitivan iskorak naprijed u pomoći žrtvama nasilja. Saradnja koju policija u ovakvim slučajevima ostvaruje je najveća u domenu saradnje sa Centrom za socijalni rad kroz rad multidisciplinarnog tima. Problem sa kojim se službenici policije sreću u radu je nepotpuno poznavanje samog Protokola i nizak stepen razumevanja određenih članova Protokola, te je stoga prisutno prebacivanje odgovornosti na druge. Informisanost o Protokolu je veoma mala kod brojnih aktera, jer ovaj akt mnogi nikada nijesu ni dobili na uvid. Otežavajuća okolnost je i činjenica da službenici policije obavljaju više vrsta poslova, pa samim timi nisu ni u mogućnosti da se kvalitetno posvete samo jednoj oblasti. Nedostaje sistematizovano radno mjesto za rad u oblasti nasilja u porodici.

Ključni problemi unutar policijskih službi

- » Nepostojanje policijskih službenika koji isključivo rade na zaštiti od nasilja u porodici.
- » Nedovoljna obučenosť inspektora za izradu sigurnosnog plana za žrtvu nasilja i analize rizika učinioca nasilja;
- » Nekvalitetne zabilježke policijskih službenika koji prvi izlaze na mjesto događaja (bez opisa lica mjesta, zatečenog stanja na licu mjesta, bitne okolnosti koje se odnose na trajanje, kontinuitet, način ponašanja učinioca nasilja, te eventualno ranije nasilje);
- » Nesenzibilisanost značajnog broja službenika za rad na problematici nasilja u porodici;
- » Nepostojanje pratećih dokumenata/formi za efikasnije postupanje (matrica rizika i sl.);
- » Minimiziranje problematike nasilja u porodici.

Osnovni, optimalni kapaciteti neophodni za pružanje stručne podrške žrtvama porodičnog nasilja

- » Stalne obuke službenika policije u vidu seminara, predavanja i obuka na temu nasilja u porodici;
- » Sistematizacijom uvesti radna mjesta za oblast nasilja u porodici.
- » Razmjena iskustva i znanja sa kolegama iz drugih CB i OB kao

- i sa kolegama iz okruženja u vidu studijskih i dr.posjeta nas kod njih i obrnuto;
- » Organizovanje sastanaka multisektorskog karaktera u cilju razmjene iskustava u postupanju po Protokolu
 - » Štampanje informativnih brošura za žrtve nasilja
 - » Obezbijediti Pravilnike/forme za efikasnije postupanje službenika policije (matrica rizika i sl.)

5.2. SOCIJALNA SLUŽBA

Uloge, odgovornosti i iskustva zaposlenih u Centru za socijalni rad u sprovođenju Protokola

Stručnjak radnik/radnica centra za socijalni rad kada od bilo koga i na bilo koji način u svom radu sazna o nasilju u porodici, prijaviće bez odlaganja policiji sumnju da je počinjeno nasilje.

1. *Odmah, bez odlaganja, kontaktirati žrtvu nasilja, u slučajevima kada se o nasilju sazna od drugih institucija.*

U većini slučajeva stručni radnik CSR će kada sazna za nasilje od druge institucije kontaktirati žrtvu nasilja i preduzeti sve neophodne i raspoložive mjere za njenu zaštitu, Međutim, ukoliko se radi o anonimnoj prijavi za žrtvu nasilja ne postupa se uvijek i odmah po primljenoj prijavi već se po mogućnosti prvo krene u provjeru dobijenih informacija od kojih zavisi dalji redosled radnji.

2. *Izraditi službenu zabilješku o saznanjima o porodičnom nasilju i o slučaju.*

Što se tiče izrade službene zabilješke najčešće se dešava da stručni radnik koji preduzme neophodne radnje i prenese ih članovima MDT-a, ne napravi svoju službenu zabilješku jer misli da je to obaveza samo članova MDT-a, iz čega se može zaključiti da stručni radnici imaju nedoumice kako i ko sve treba i koji dio posla da u tom dijelu uradi.

3. *Službena zabilješka treba da sadrži podatke o žrtvama nasilja, postojanju eventualnih ranijih prijava, načinu počinjenja i svim dostupnim informacijama i obavještenjima o slučajevima i o učiniocu nasilja.*

Službenici Centra tvrde da kada se u predmetu uradi službena zabilješka ona ima sve što je neophodno u konkretnom slučaju i iz iste može da se vidi o kakvom slučaju je riječ. Sadrži podatke o žrtvama nasilja, postojanju eventualnih ranijih prijava, načinu počinjenja i svim dostupnim informacijama i obavještenjima o slučajevima i o učiniocu nasilja. U ovom dijelu može biti diskutabilno to šta znači „svim dostupnim informacijama i obavještenjima“ jer „dostupnost informacija“ često zavisi od nivoa ličnog angažmana socijalnih radnika u pribavljanju informacija

4. *O svakoj preduzetoj radnji, u slučaju nasilja u porodici izraditi službenu zabilješku, izvještaj ili zapisnik.*

U CSR se u slučaju nasilja u porodici uradi početna službena zabilješka, izvještaji i zapisnici se uredno rade i vode, ali nastavak preduzetih radnji i kontakata se ne bjeleži uredni i vrlo često izostavlja.

5. *Žurno oformiti spis predmeta.*

Većina ispitanika tvrdi da se u skladu sa Protokolom “žurno formira spis predmeta“. Drugi tvrde da to uglavnom rade stručni radnici MDT-a dok dio stručnih radnika misli da to nije njihova obaveza već samo da timu prenesu aktivnosti koje su preduzeli.

6. *Upoznati žrtvu sa svim njenim pravima i načinima ostvarivanja prava (nadležnosti i postupanja centara za socijalni rad, s mjerama i radnjama koje će centri u daljem postupanju preduzeti na zaštiti sigurnosti žrtve i djece)*

Ukoliko osoba sa problemom nasilja u porodici dođe do drugih stručnih radnika centra koji nijesu članovi tima, odmah bude prosljeđena nekom od članova/ica MDT-a jer su oni bolje upoznati o pravima i načinu postupanja sa žrtvom nasilja. Međutim, svi zaposleni u Centru koji mogu doći u komunikaciju sa žrtvom bi trebali imati bar osnovne informacije o mogućnostima zaštite žrtve.

7. *Posebnu pažnju obratiti u slučajevima nasilja u porodici kada je u pitanju žrtva – dijete.*

Ispitanici tvrde da se u slučajevima nasilja u porodici kada je u pitanju žrtva – dijete uključuju svi stručni radnici i maksimalno u tom dijelu daju svoj doprinos.

8. *U slučajevima vezanim uz nasilje u porodici na štetu djece rukovodeći se načelom najboljeg interesa djeteta, pažljivo razmotriti jesu li u potpunosti zaštićena prava i interesi djeteta, te u suprotnom djetetu imenovati posebnog stratelja/starateljku za potrebe svih postupaka.*

U slučajevima vezanim uz nasilje u porodici na štetu djece, službenici centra se rukovode načelom najboljeg interesa djeteta, ali kada je potrebno postaviti staratelja u praksi nemamo dovoljan broj slučajeva koje bi mogli analizirati.

9. *S posebnom pažnjom omogućiti žrtvi da ispriča sve činjenice vezane za porodičnu situaciju i nasilje (dužina trajanja, način nasilja, djeca...).*

Ispitanici tvrde da se omogućava žrtvi da ispriča sve činjenice vezane za porodičnu situaciju i nasilje (dužina trajanja, način nasilja, odnos sa djecom...).

10. *Ostvariti i održavati kontakt s obrazovnim ustanovama u slučajevima nasilja nad djecom.*

Kada je u pitanju nasilje nad djecom službenici centra obavezno uspostavljaju kontakt sa obrazovnim institucijama. Ostaje nejasno na koji način službenici Centra postupaju sa ostalom djecom koja su uvijek svjedoci nasilja a samim tim i žrtve nasilja.

11. *Ostvariti i kontakt sa zdravstvenim ustanovama u slučajevima nasilja u porodici.*

U slučajevima nasilja u porodici kada su žrtve djeca uvijek se ostvari kontakt sa zdravstvenom ustanovom, a kada je u pitanju odrasla osoba uglavnom podatke o učinjenom nasilju dobijaju lično od žrtve ili od policije. U težim slučajevima se podje sa žrtvom do SHP. Stiče se utisak da se komunikacija sa zdravstvenim službama doživljava samo jednosmjerno, tj. u situacijama kada ih zdravstvene službe obavještavaju o nasilju, što je jako rijetko. Ipak, postoje primjeri u praksi kada su određeni slučajevi uz pomoć zdravstvenih službi riješeni na kvalitetniji način.

12. *U slučaju potrebe, po pozivu policije doći u porodicu i pružiti potrebnu pomoć žrtvama nasilja.*

Službenici centara uvijek i bez odlaganja postupaju po pozivu policije. U praksi to ipak najčešće bude u situacijama kada treba prisustvovati uzimanju izjava od djeteta.

13. Napraviti procjenu rizika.

Procjenu rizika se pravi uvijek kada su u pitanju maloljetna djeca i ukoliko je neophodno i izmjestite se iz porodice, ali to nije slučaj sa odraslim osobama.

14. Izraditi sigurnosni individualni plan zaštite za žrtvu.

Plan rada sa žrtvom se u nekom obliku napravi ali on nikada nije u obaveznoj formi koja za sada ne postoji, tako da još uvijek postoji niz dilema o tome kako on treba da izgleda i šta on sve treba da sadrži.

15. Pratiti sprovođenje sigurnosnog plana.

CSR do jednog određenog momenta prati odvijanje sigurnosnog plana ali on ne čini samo obaveze socijalnih službi već i drugih institucija, pa njegovo praćenje u velikoj mjeri zavisi i od aktivnosti i zadataka drugih službi, što može da rasplina proces, posebno ako žrtva prestane da se javlja ili dolazi u centar.

16. Ukoliko žrtva traži smještaj izvan svoje porodice, ostvariti saradnju sa skloništem ili nevladinom organizacijom koja pruža smještaj žrtvama.

Ukoliko žrtva traži smještaj izvan svoje porodice, CSR uvijek sprovede i napravi kontakte sa ustanovama i organizacijama koje žrtvi mogu da pruže sklonište. Bilo bi poželjno da neka vrsta skloništa postoji u samom gradu.

17. Po potrebi mijenjati i prilagođavati sigurnosne planove zaštite žrtve nasilja.

Ovaj član je imajući u vidu da ne postoje jasne forme za izradu sigurnosnih planova teško realizovati u potpunosti, tako da je najčešći odgovor da se ovaj član protokola ne sprovodi u potrbnoj mjeri.

18. Pripremiti žrtvu nasilja za sud.

Stručnjaci CSR žrtvu pripremaju za sud uglavnom ukoliko postupak prate od samog početka i toku su sa svim preduzetim radnjama.

19. Po potrebi pratiti žrtvu nasilja na sud.

Službenici CRS rijetko prate žrtvu na sud ukoliko nijesu pozvani u svojstvu svjedoka i sl.

20. Posebno izraditi planove za djecu (sigurnost, škola, doktori...).

Posebno se izrađuju planovi za djecu (sigurnost, škola, doktori...) ali mnogi su mišljenja da bi ovakvi planovi morali imati utvrđenu obaveznu formu.

21. *Policiji i tužiteljstvu omogućiti uvid i dostaviti svu dokumentaciju vezanu za saznanja o nasilju u porodici*

Policiji i tužilaštvu se omogućava uvid i dostavlja sva dokumentacija vezana za saznanja o nasilju u porodici

22. *Učestvovati u sudskim postupcima, ne samo na poziv sudova, već i u slučajevima kada centar procijeni rizik.*

Član 21 propisuje da službenici CSR trebaju „učestvovati u sudskim postupcima, ne samo na poziv sudova, već i u slučajevima kada centar procijeni rizik“ U praksi još uvijek Centar u ovom dijelu učestvuje samo na poziv.

23. *Omogućiti kontakte u kontrolisanim uslovima djeci s učiniocima nasilja.*

CSR uvijek omogućava kontakt maloljetne djece sa roditeljem nasilnikom i u kontrolisanim uslovima. Ostaje diskutabilno kada i u kakvim uslovima treba omogućiti kontakte sa nasilnikom ako je dijete žrtva, kao i pitanje do koje mjere se uopšte sprovodi praksa kontakata u kontrolisanim uslovima kada sud odredi način i kontakte sa roditeljem a ne uzme u obzir nasilničko ponašanje oca.

24. *Kontaktirati porodicu u vremenskim intervalima (od mjesec dana, kontinuirano tokom jedne godine od dana kada se saznalo za nasilje)*

CSR u određenom broju slučajeva kontaktira porodicu u vremenskim intervalima koje navodi ovaj član, ali po njihovoj procjeni za neke slučajeve je potreban kraći vremenski period a za neke duži.

25. *Po mogućnosti odrediti jednu osobu za vođenje slučaja sa kojom će žrtva nasilja uvijek kontaktirati (voditelj/voditeljka slučaja).*

Još uvijek u praksi ne postoji mogućnost određivanja jedne osobe za vođenje slučaja sa kojom će žrtva nasilja uvijek kontaktirati (voditelj/voditeljka slučaja) ali uvođenje ovog sistema rada je u toku.

26. *Voditelj/voditeljka slučaja o svim saznanjima o slučaju izvjestiće tim i sprovoditi i pratiti dinamiku postupka.*

Način rada u CSR je još uvijek timski.

27. U dogovoru sa službama zdravstvene zaštite i obrazovno-vaspitnim ustanovama razviti za dijete – žrtvu nasilja Plan podrške.

Sa službama zdravstvene zaštite i obrazovno-vaspitnim ustanovama jako je teško razviti Plan podrške za dijete – žrtvu nasilja. Ispitanici misle da se to može ostvariti samo sa članovima MDT-a koji dolaze iz ovih ustanova dok je sa drugim kolegama iz tog sektora to često skoro nemoguće realizovati. Protokol je takoreći nepoznanica u navedenim ustanovama.

28. U saradnji sa službama zdravstvene zaštite i obrazovno-vaspitnim ustanovama pružiti podršku djetetu – žrtvi nasilja na osnovu Plana podrške.

Kod izrađenog plana podrške za dijete službenici CSR uključuju službe zdravstvene zaštite i obrazovno-vaspitne ustanove u pružanje podrške djetetu – žrtvi nasilja na osnovu Plana podrške. Ipak, efikasnost ovog rada dovode u pitanje poteškoće navedene u prethodnom komentaru.

Procjena postojećeg stanja iz ugla službenika Centra za socijalni rad:

Saradnja Centra za socijalni rad sa drugim institucijama generalno se procjenjuje kao dobra, s tim što se navodi da se saradnja odvija uglavnom na inicijativu CSR i kroz rad multidisciplinarnog tima. Procjena je da u ovoj komunikaciji najviše smeta neinformisanost predstavnika institucija o obavezama iz Protokola ali i često nedovoljna senzibilisanost stručnjaka koji rade u ovoj oblasti. Ipak, slučajevi se sada rješavaju mnogo brže i adekvatnije, posebno kada su u tu problematiku uključeni članovi MDT-a, što nije uvijek slučaj kada su u problem uključeni drugi stručni radnici.

Takođe, generalni je stav da su u procesu podrške najmanje uključene škole i zdravstvene službe.

Ključni problemi unutar socijalne službe

- » U Centrima veliki dio drugog stručnog posla uglavnom se prebaci na jako mali broj stručnih radnika koji rade na ovoj problematici, što onemogućava da se pored drugih preuzetih poslova više posvete samom slučaju i još više i češće učestvuju u pružanju neophodne podrške i pomoći i zaštite žrtve;

- » Nedovoljno finansijskih sredstava za materijalne pomoći žrtvama nasilja u porodici;
- » Umjesto izdvajanja nasilnika iz porodice, još uvijek se »izdvaja« žrtva što iziskuje obezbjeđivanje smještaja u skloništa kojih je u CG jako malo, a nužno bi bilo potrebno u lokalnoj sredini;
- » Nedovoljna upućenost žrtve nasilja o njenim pravima.

Osnovni, optimalni kapaciteti neophodni za pružanje stručne podrške žrtvama porodičnog nasilja

- » Dovoljan broj edukovanih i senzibilisanih kadrova za rad sa žrtvama nasilja ;
- » Postojanje adekvatnog prihvatilišta na lokalnom nivou koje bi bilo na raspolaganju za izmještanje žrtve nasilja i pružanje neophodne podrške i pomoći i mesto gdje bi se svi koji u lancu rade na problemu mogli susresti

5.3. ZDRAVSTVENE SLUŽBE

Uloge, odgovornosti i iskustva zdravstvenih radnika/ca u sprovođenju Protokola

1. Prijaviti sumnju na nasilje policiji odmah.

Zdravstveni radnici/e još uvijek rijetko prijavljuju sumnju na nasilje u porodici i uglavnom još uvijek smatraju da im ljekarska etika ne dozvoljava da oni prijavljuju nasilje, ukoliko to žrtva izričito ne zahtijeva. Deklarativno oni kažu da bi prijavili, ali isto tako većina kaže da do sada nije imala susreta sa takvim slučajevima što ne odgovara praksi.

2. Ispuniti propisani formular o mogućim fizičkim povredama i o učiniocu nasilja.

Ne postoji propisani formular namjenski kreiran za prijavu sumnje na nasilje (podatak od zdravstvenih radnika) o mogućim fizičkim povredama i o učiniocu nasilja, pa se stoga nasilje u porodici ne evidentira u zdravstvenim ustanovama kao takvo. Medjutim postoji priručnik koji daje uputstva zdravstvenim radnicima/cama za šifrovanje pa samim tim i evidentiranje svega onoga što je posledica nasilja: MKB 10 Medjunarodna klasifikacija bolesti, deseta revizija, knjiga 1, iz

1996 ,a koji sadrži šifre dijagnoza koje se odnose na nasilje (šifre ; od X85 do X99 i Y 00 do Y09) pritom svaki ljekar u aplikaciji ima u elektronskoj formi šifrovnika ali se u praksi izdaje samo izvještaj ljekara u kojim opisuju/definišu opis stanja žrtve/pacijenta,bez klasifikacije povreda šifrirane pod datim dijagnozama. Izvještaj o klasifikaciji izdaje jedino ljekar sudski vještak.

3. *Žrtvi nasilja dati povrednu listu po službenoj dužnosti bez naplate.*

Povredna lista se izdaje samo u slučajevima povreda na radu bez novčane nadoknade, jer povrednu listu izdaje poslodavac , a ljekar ispunjava samo jedan dio povredne liste koji se odnosi na medicinski izvještaj povrede. Ukoliko se pod „povredna lista ”podrazumijeva ljekarsko uvjerenje izdaje se bez novčane nadoknade.

4. *S posebnom pažnjom razgovarati sa žrtvom nasilja i uputiti je na centar za socijalni rad, te o situaciji obavijestiti centre za podršku, sekundarnu zdravstvenu zaštitu.*

Ispred svakog segmenta zdravstvenog sistema u Beranama po jedna osoba je delegirana da bude član MT. Zdravstveni radnici sa posebnom pažnjom razgovaraju sa žrtvama nasilja i o tome uglavnom obavještavaju ako postoji sumnja prije svega socijalnog radnika zdravstvene ustanove (Dom zdravlja u Beranama ima zaposlenu socijalnu radnicu). Dužnost je socijalne radnice da iskoordinira buduće aktivnosti u smislu kontaktiranja nadležnih institucija i obavljanja razgovora sa članovima porodice. Kontakt podaci socijalne radnice su dostavljeni svim radnicima/cam u zdravstvenoj ustanovi.

5. *U slučaju sumnje na bilo koji oblik nasilja navedeno upisati u zdravstvenu dokumentaciju i o činjenicama saznatim i utvrđenim pregledom izdati zdravstvenu dokumentaciju žrtvi bez naplate.*

Ljekari u dokumentaciju (redovni formulari) upisuju ono što primijete kao povredu (kontuzija,rana), ali ne kao ishod nasilja pod šiframa za nasilje što bi u sudskim postupcima kao dokazni materijal bilo vrlo korisno. Dokumentacija se izdaje na zahtjev pacijentu/žrtvi.

6. *Obavezno nadležnim organima dati uvid u dokumentaciju i sve dostupne podatke od značaja za potrebu dokazivanja kažnjive stvari.*

Obaveza da se nadležnim organima da na uvid dokumentacija i svi dostupni podaci od značaja za potrebu dokazivanja kažnjive stvari, ljekarima često pravi

konfuziju imajući u obzir Zakon o zaštiti ličnih podataka i Zakon o pravima pacijenata ali se po službenoj dužnosti dostavlja dokumentacija i na zahtjev pacijenta ili staratelja za maloljetna lica i osobe sa posebnim potrebama.

- 7. U slučaju sumnje da je nasilje počinila osoba s psihičkim smetnjama, osobu uputiti na liječenje prema čl.33 Zakona o zaštiti i ostvarivanju prava mentalno oboljelih lica, iz kojega proizilazi obaveza stavljanja takve osobe pod kontrolisane uslove.*

Sa nivoa primarne zdravstvene zaštite pacijent sa sumnjom na psihičke smetnje i mentalno oboljenje se upućuje ljekaru specijalisti. Ljekar specijalista ima ovlaštenja da izriče mjeru stavljanja mentalno oboljelih lica pod kontrolisane uslove

- 8. O navedenom postupanju obavijestiti centar za socijalni rad i policiju, a prije puštanja iz zdravstvene ustanove obavijestiti žrtvu nasilja.*

Odgovor na ovo je da su i socijalna služba i policija uglavnom uvijek u toku postupanja zdravstvenih radnika, posebno u težim slučajevima (mentalno oboljela lica) koja se, s obzirom na činjenicu da u Beranama ne postoji ustanova stacionarnog tipa za ovu kategoriju građana/ki, od strane zdravstvene ustanove iz Berana (Dom zdravlja „Dr. Nika Labović“ Berane), a nakon uputa od strane ljekara specijaliste, transportuju u Specijalnu psihijatrijsku bolnicu u Kotoru.

- 9. U slučaju dolaska žrtve nasilja u službu hitne pomoći, obratiti posebnu pažnju na povrede i cjelokupno stanje pacijenta koje bi moglo upućivati na nasilje u porodici.*

U slučaju dolaska žrtve nasilja u Zavod za hitnu medicinsku pomoć, obraća se posebna pažnja na povrede i cjelokupno stanje stranke. Ljekarima hitne pomoći se najčešće javljaju žrtve nasilja u pratnji službenika policije koji ih nakon intervencija dovode do zdravstvene ustanove

- 10. U dogovoru sa službama socijalne zaštite i obrazovno-vaspitnim ustanovama razviti Plan podrške za dijete – žrtvu nasilja.*

Plan podrške za dijete – žrtvu nasilja se na nivou zdravstvenih službi ne radi. Zdravstveni radnici bi trebali biti uključeni u izradu planova u saradnji sa Centrom za socijalno i obrazovnim ustanovama.

- 11. U saradnji sa službama socijalne zaštite i obrazovno-vaspitnim*

ustanovama pružiti podršku djetetu – žrtvi nasilja na osnovu Plana podrške.

Zdravstveni radnici bi na osnovu Plana podrške koji se uradi u saradnji sa CSR ili obrazovnim institucijama dali svoj doprinos, ali primjera iz prakse za sada nemamo.

Procjena postojećeg stanja iz ugla zdravstvenih službi:

Zdravstveni radnici nijesu na zadovoljavajućem nivou upoznati sa Protokolom. Ne postoji primjerak Protokola koji bi bio dostupan službenicima i građanima/kama u zdravstvenim ustanovama. U Protokolu zbunjuje čl.2 koji kaže da zdravstveni radnik treba da ispuni propisani formular o mogućim povredama i o učiniocu nasilja, jer takav formular kažu zdravstveni radnici ne postoji. Povrede se evidentiraju u izvještaj, a zdravstveni radnik (služba hitne pomoći) upita žrtvu da li su povrede nastale od strane poznatog ili nepoznatog lica i ovdje se završava priča o učiniocu nasilja.

Većina zdravstvenih radnika/ca nema informaciju da u socijalnim službama postoje dežurni socijalni radnici dostupni 24h, pa postavljaju pitanje „šta da se radi kada se žrtva javi u toku noći ili za vrijeme vikenda i praznika, kada ne radi Centar za socijalni rad“, što opet ukazuje na moguću nedovoljnu međusektorsku saradnju

Ključni problemi unutar zdravstvenih službi?

- » Za zdravstvene radnike nije bilo dovoljno edukacija koje bi im obezbijedile bliže sagledavanje i shvatanje ove problematike, kako bi prije svega bolje razumjeli svoju ulogu, a i uloge drugih u sistemu i kako bi na kvalitetniji način mogli dalje upućivati žrtve ili pak one za koje postoji sumnja da su žrtve nasilja.
- » Zdravstveni radnici /ce se uključuju ali nedovoljno, vrlo rijetko se odluče da prijave sumnju na nasilje u porodici institucijama sistema i uglavnom još uvijek smatraju da im ljekarska etika ne dozvoljava da oni prijavljuju nasilje ukoliko to žrtva izričito ne zahtijeva/traži.
- » Ne postoji propisani formular o mogućim fizičkim povredama i o učiniocu nasilja u segmentu nasilja u porodici, niti šifra za evidentiranje, pa se stoga nasilje u porodici ne bilježi tj. ne evidentira kroz zdravstveni sistem kao takvo i teško je napraviti neku vrstu statistike o pojavi nasilja u porodici u sistemu zdravstva.

- » Težak i diskutabilan način evidentiranja lakših povreda koje nijesu izrazito vidljive pri prvom kontaktu sa doktorom, kao na primjer šamar, čupanje za kosu i dr. i dilema doktora da li uputiti na sekundarni nivo zdravstvene ili ne. Diskutabilan je i način evidentiranja mogućeg psihičkog nasilja, presije i stresovi koje osjećaju žrtve nasilja u porodici, a koje dugoročno mogu biti pogubne po zdravlje.

Osnovni, optimalni kapaciteti neophodni za pružanje stručne podrške žrtvama porodičnog nasilja

- » Zdravstvene službe u Beranama (osim Službe hitne pomoći) raspolažu neophodnim kapacitetima, kako ljudskim tako i prostornim, ali bolja organizacija rada i obuka stručnjaka bi dovela do kvalitetnije iskorišćenosti tih kapaciteta.
- » Bolja tehnička opremljenost službe Hitne pomoći;
- » Potreban je štampani materijal u vidu priručnika, sa dobrim savjetima i brojevima telefona koji bi bili dostupni građanstvu;
- » Delegirati i dobro obučiti (edukovati i senzibilisati) osobe na nivou zdravstvenih institucija koje će biti ključni kontakt zaposlenima u situacijama nasilja u porodici, Dom zdravlja Dr „Nika Labović“ ima uposlenu socijalnu radnicu i raditi na prikupljanju i anlizi podataka.
- » Pojednostaviti administrativne procedure zdravstvenim radnicima, kako bi se brže ispunjavale. Posao ljekara je obiman i dodatna administracija im samo otežava posao, tako da može da se desi da se žrtva nasilja ne „prepozna“ zbog „same pomisli na administraciju koja je potrebna da se ispuni ukoliko se žrtva nasilja prepozna.“

5.4. PRAVOSUDNI ORGANI

Uloge, odgovornosti i iskustva Pravosudnih organa u sprovođenju Protokola

1. Hitnost u postupanju i donošenju odluka.

Hitnost u postupanju i donošenju odluka se obezbeđuje kroz prekršajni postupak što omogućava brži postupak i izricanje zaštitnih mjera u roku od 48 sati od podnošenja zahtjeva organu za prekršaje. Po mišljenju ispitanika odluke se donose blagovremeno.

2. *O pokretanju prekršajnog i krivičnog postupka, u slučajevima da je žrtva nasilja dijete, nadležnim centrima za socijalni rad dostaviti obavještenje.*

O pokretanju prekršajnog i krivičnog postupka, u slučajevima kada je žrtva nasilja dijete, nadležnim centrima za socijalni rad se uvijek i obavezno dostavlja obavještenje i traži se mišljenje-expertiza, a službenici/ce Centra (psiholog, socijalni radnik/ca) su prisutne tokom postupka pred sudom tačnije prilikom preduzimanja svih procesnih radnji od strane pravosudnih organa

3. *Osigurati žrtvu nasilja prilikom dolaska u sud.*

U slučaju procjene da dolazak u sud žrtve nasilja može ugroziti bezbjednost žrtve od strane nasilnika, sud u koordinaciji sa policijskim službama obezbjeđuje njen nesmetan dolazak i boravak u prostorijama suda.

4. *Osigurati posebnu prostoriju za žrtvu nasilja do davanja iskaza (fizički je odvojiti od učinioca nasilja).*

Sud za prekršaje nema, za sada, potpune uslove za odvajanje žrtve nasilja od nasilnika do momenta davanja iskaza na sudu. Osnovno državno tužilaštvo u Beranama raspolaže posebno opremljenom prostorijom za saslušanja u kojoj se u različitim vremenskim intervalima saslušavaju žrtva i osumnjičeni

5. *Žrtvu poučiti o njenim pravima.*

Žrtva se uvijek obavještava o njenim pravima. Pouke se ograničavaju na procesne, vodeći računa o nepristrasnosti suda. Ipak, imajući u vidu da služba za zaštitu svjedoka/oštećenih koja već godinama postoji unutar suda nije imala klijente iz oblasti porodičnog nasilja, diskutabilna je percepcija pravosudnih organa o tome šta predstavljaju „pouke“ o pravima žrtava.

6. *U slučajevima potrebe u postupak uključiti centar za socijalni rad, pozvati voditelja/voditeljku slučaja u svojstvu svjedoka ili, po potrebi, pozvati centar za socijalni rad za zaštitu žrtve nasilja.*

U slučajevima potrebe u postupak se uključuju službenici/ce Centra za socijalni rad. Za sada još uvijek ne u ulozu voditelja/voditeljke slučaja, ali svakako osobe koje je u okviru svojih zadataka u Centru uključena u slučaj.

Procjena postojećeg stanja iz ugla pravosudnih organa:

U sprovođenju Protokola, tužilaštvo je po prirodi svojih poslova, najviše posvećeno komunikaciji sa policijom, sa kojom po ovom pitanju ističu korektnu saradnju, ali ne manje značajnu i dobru komunikaciju sa drugim institucijama i nevladinim sektorom. Predstavnici sudova su suštinski zadovoljni komunikacijom sa ostalima u sistemu ali smatraju da se informisanost različitih službi, uključujući, mora poboljšati kako bi se djela uspješnije otkrivala, procesuirala, a shodno tome i obezbjeđivali kvalitetniji materijalni dokazi. Istovremeno mišljenja su da sve službe, uključujući i one unutar pravosuđa moraju da iznađu model kvalitetnijeg informisanja klijenata o mogućnostima podrške, posebno u dijelu pravne pomoći, povjerljivog lica, te da se mora uložiti još dosta zajedničkih napora kako se žrtva nasilja nebi dodatno viktimizirala u procesnim radnjama.

Ključni problemi unutar pravosudnih organa i službi

Ključni problemi u pravosuđu tiče se nedostaka uslova za uspješno sprovođenje Zakona o zaštiti od nasilja u dijelu sprovođenja zaštitnih mjera. Dio zaštitnih mjera kao što su obavezno liječenje od zavisnosti i psihosocijalnog tretmana nasilnika se izriču, ali se u praksi teško primjenjuju. Kao razlozi za nesprovođenje navedenih mjera zaštite ističu se nedostaci kapaciteta u bolničkoj ustanovi u Kotoru, kao i nepostojanje programa ni obučeni stručnjaka za izvođenje psihosocijalnog tretmana nasilnika. Ovo je svakako obeshrabrujuće i doprinosi pojavi „povratnika“ tj. slučajeva učestalih pojavljivanja istih lica i porodica u postupcima. Česti su slučajevi da se žrtve, a i svjedoci koriste zakonskom mogućnošću da u sudskom postupku ne svjedoče, pa u slučaju da izostane priznanje okrivljenog, Sud praktično ostaje bez dokaza. Medicinska dokumentacija često nema potreban kvalitet, jer se povrede ne opisuju precizno i ne navodi se njihova lokalizacija.

Što se samog Protokola tiče, pravosudni organi uglavnom uspijevaju da odgovore obavezama koje iz njega proističu i istovremeno daju input da bi se trebalo mnogo više raditi na informisanju i preventivi.

Osnovni, optimalni kapaciteti neophodni za pružanje stručne podrške žrtvama porodičnog nasilja

- » Angažovanje službenika za praćenje i kontrolu tj. nadzor izvršenja

zaštitnih mjera, čime bi se na najmanju moguću mjeru smanjili rizici za kršenje mjera, udaljenje iz stana, približavanja žrtvi na određenoj udaljenosti, zabrana posjećivanja i uhodjenja žrtve i sl.

- » Lice zaduženo za sprovođenje Protokola bi se između ostalog trebalo baviti i prikupljanjem i analizom podataka u oblasti nasilja u porodici
- » Obezbijediti edukaciju što većeg broja službenika pravosuđa o fenomenu nasilja u porodici, ponašanju žrtve i nasilnika, načinima podrške žrtvama
- » Advokate koji su uključeni u program pružanja besplatne pravne pomoći edukovati na temu nasilja u porodici, Zakona i Protokola, kako bi na kvalitetniji način branili interese žrtava porodičnog nasilja;
- » Zaposlenima u pravosuđu obezbijediti mogućnost razmjene iskustava i sagledavanja primjera dobre prakse.

5.5. OBRAZOVNE INSTITUCIJE

Uloge, odgovornosti i iskustva zaposlenih u obrazovnim institucijama u sprovođenju Protokola

1. *U slučaju sumnje na nasilje u ustanovi ODMAH preduzeti profesionalne mjere, saglasno etici i struci.*

U slučaju sumnje na nasilje u obrazovnim ustanovama tvrde da odmah preduzimaju profesionalne mjere, saglasno etici i struci. U slučaju sumnje na nasilje u obrazovnim ustanovama tvrde da odmah preduzimaju profesionalne mjere, saglasno etici i struci. Svi se uglavnom slažu da treba reagovati odmah. Međutim, među nekim ispitanicima ipak postoje dileme. Smatraju da treba da se precizira šta se pod tim konkretno podrazumijeva i ko je lice nadležno za preduzimanje određenih mjera u slučaju sumnje na nasilje i koje su to preofesionalne mjere koje se u slučaju nasilja mogu preduzeti. Ispitanici nisu upoznati sa da saglasno sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici, moraju prijaviti sumnju na nasilje i da ako to ne učine podliježu prekršajnoj odgovornosti.

2. *Stručna služba ustanove obavlja razgovor sa djetetom, na način saglasan etici i metodama struke.*

U slučaju sumnje na nasilje u obrazovnim ustanovama tvrde da odmah preduzimaju profesionalne mjere, saglasno etici i struci. Ipak mnogi smatraju da je etika i struka ne daju odgovor na pitanje šta uraditi kada posumljate ili saznate

da je neko dijete žrtva nasilja u porodici. Bez obzira što ispitanici znaju ko sve čini stručnu službu, smatraju da se treba precizirati ko razgovara sa djetetom, tj. žrtvom nasilja. Uglavnom su mišljenja da to mora da bude školski psiholog, i kao ozbiljan problem vide to što svaka škola po novim sistematizacijama nema psihologa. Dijelu ispitanika se čini da je zanemarena uloga razrednog starešine koji često bude prva osoba (van porodice) kojoj se dete poveri ili koja primeti da je nad djetetom vršeno nasilje. Tako da uglavnom misle da problem nasilja u porodici nad djetetom trebaju rješavati psiholog ili pedagog, uz predhodnu konsultaciju sa razrednim starješinom kako bi se sto bolje informisao o ovoj problematici.

3. *Član/članica stručne službe sačinjava izvještaj o obavljenim radnjama.*

Ispitanici smatraju da je dobro što je propisana obaveza sačinjavanja izvještaja iako se podrazumjeva da predstavnici stručne službe vode evidenciju o obavljenim razgovorima i postupanjima. Smatraju da je neophodno da postoji pisani dokument o utvrđenom stanju djeteta i okolnostima zlostavljanja koji se može dati drugim službama na uvid i tako se ostvariti saradnja među istim. Vjeruju da član/članica stručne službe sačinjava izvještaj o obavljenim radnjama koji upisuju u svoj Dnevnik rada. Izvještaji o preduzetim radnjama su sastavni dio dnevnika i pedagogice i direktorice.

4. *U slučaju sumnje na nasilje uprava ustanove ODMAH prijavljuje slučaj policiji.*

Obaveza prijavljivanja sumnje na nasilje policiji, za stručnjake iz obrazovnih institucija je vrlo diskutabilana. Vrlo često se desi da dijete pomene u toku savjetodavnog razgovora da ima jednog roditelja, obično oca, koji maltretira porodicu, najčešće je otac alkoholočar, ali u tim slučajevima se slučaj razgovarima stručnih službi, unutar škole pokušava riješiti. Smatraju da „može biti problematično dok je u pitanju samo sumnja i da to prvo treba provjeriti“. Stiče se utisak da ih brine „šta će se desiti ako se sumnja ne pokaže tačnom“.

Smatraju da bi prvo trebalo porazgovarati sa djetetom, jer se nikada nezna od čega su povrede koje se eventualno primijete. Ukoliko i poslije obavljenog razgovora sa djetetom i dalje postoji sumnja da je dijete žrtva porodičnog nasilja, slučaj treba prijaviti policiji da bi počinitelj bio kažnjen. Takođe su mišljenja da nije precizirano u slučajevima kojih oblika nasilja je potrebno obavjestiti policiju jer smatram da bi u određenim situacijama bilo dovoljno obavjestiti Centar za socijalni rad.

5. *U slučaju sumnje na nasilje uprava ustanove pismeno obavještava Centar za socijalni rad.*

U slučaju sumnje na nasilje uprava ustanove obično pismeno obavještava Centar za socijalni rad samo ako je u pitanju fizičko nasilje. Svoju obavezu kontaktiranja CSR usko vezuju za fizičko nasilje i teže slučjeve. Ispitanici imaju nedoumicu da li je dovoljno prijaviti samo centru za socijalni rad, ili samo policiji, ili je neophodno obavestiti obe institucije? Smatraju da je neophodno da Škola zna kome konkretno od zaposlenih u Centru da se obrati, kako bi se što brže i efikasnije reagovalo. U protivnom, birokratska procedura, a tek u našim uslovima, može da obezvrijedi sav trud. Mnogi ovaj član smatraju najvažnijim korakom u preduzimanju mjera kada se posumnja na nasilje u porodici jer Centri za socijalni rad imaju timove specijalizovane za rješavanje nasilja u porodici koji na najkompetentniji način mogu odgovoriti na tu pojavu.

6. *U svim ustanovama formira se kutija sa nazivom „SVI MOJI PROBLEMI“ i stavlja na mjesto dostupno djeci.*

Mnogi sumnjaju da je ovaj model teško primjenjiv u srednjim školama. Bez obzira što svi uglavnom smatraju da je ideja dobra, mnogi sumnjaju u njenu efikasnost, posebno u sam naziv „kutije“. Ipak, misle da je postojanje takve kutije korektan način da se dođe do određenih informacija o postojanju problema nasilja uopšte, ali bi isto tako trebao da postoji ekvivalent kutiji na internetu jer je današnjoj djeci to veoma blizak način komuniciranja. Poteškoća u sprovođenju ovog člana je ta što djeca mogu ostavljati anonimna pisma, cedulje, zapise pa bi u nekim slučajevima bilo teško ili čak nemoguće identifikovati njihovog autora.

7. *Stručna služba ustanove dnevno pregleda kutiju i njen sadržaj, i o otkrivenom nasilju, kao prvi korak, sačinjava službenu zabilješku.*

Ispitanici vjeruju da stručna služba ustanove periodično pregledaju kutiju i njen sadržaj ali da se to ne radi uvijek na dnevnom nivou. Za ispitanike ovde postoji mala nejasnoća: na koji način stručna služba može ustanoviti o kom djetetu se radi, ukoliko otkrije na osnovu sadržaja da je nad nekim djetetom vršeno nasilje? Logično je da se djeca potpisuju, ali to umanjuje šanse da će se na taj način (pismeno) dijete povjeriti. Ispitanici ističu da je stručnost i iskustvo lica koja se bave ovim problemom najvažnija, te da bez obzira na njihova „znanja i zvanja“ oni moraju proći ozbiljnu i temeljnu obuku o postupanju u slučajevima nasilja u porodici nad djecom. .

8. *Nakon toga, član/članica stručne službe ustanove pozive dijete na razgovor, na način saglasan etici i metodama struke.*

Ispitanici smatraju da je „Ovaj korak obavezan jer se samo na osnovu razgovora može odrediti istinitost navoda i detalji od značaja za preduzimanje daljih radnji a ujedno se može pružiti neki oblik prve psihološke pomoći“. Psihologa škole vide kao najvažniju kariku u ovom lancu, kao najedukovanijeg člana stručne službe koji može da obavlja ovakav razgovor. Drugi smatraju da je ako se kroz „kutiju povjerenja“ i ciljano posmatranje djece sa rizikom, ustvrđi da mogu biti žrtve nasilja, pedagogica ta koja obavlja razgovor na podrazumijevani način.

9. *O razgovoru sačiniti zabilješku.*

Ispitanici smatraju da se sačinjavanje zabilješke „podrazumijeva!, ali da nije na odmet i da stoji u protokolu, dobro je da članovi budu što jasniji i konkretniji. Dio ispitanika smatra da ih čak ne treba ni naglašavati. Ipak se skoro svi slažu da su pisani dokumenti jako dragocjeni izvori informacija i obaveza i praksa stručnih službi je da vode preciznu evidenciju o razgovorima sa učenicima. O svim razgovorima pedagogica vodi bilješke u svom dnevniku. Ispitanici napominju da se bilješke moraju raditi obazrivo i možda ne pred djetetom, da se ne uplaši.

10. *U slučaju da su primijećeni posebno teški slučajevi, uprava ustanove odmah poziva hitnu službu i/ili doktora.*

Dio ispitanika tvrdi da u teškim slučajevima pozivaju hitnu pomoć, dok se najveći broj ispitanika ne sjeća da su imali ovako težak slučaj, ali pretpostavljaju da bi pozvali hitnu službu. „Nakon ovog upitnika svakako hoćemo“. Smatraju da je dobro da postoji dokumentacija o zdravstvenom stanju žrtve nasilja zbog rada tužilaštva i sudova tako da je ovaj korak svakako neophodan. Dio smatra da bi pozvali doktora ukoliko se utvrđi da je djetetu usljed zlostavljanja neophodan medicinski tretman.

11. *U svim intervencijama, predstavnik ustanove prisutan je uz dijete.*

Ispitanici tvrde da je u svim intervencijama, predstavnik ustanove prisutan uz dijete, a kada je to potrebno i kad nekom pozli vode do Hitne službe. Najčešće su to odjeljenjski starješina, pedagogica ili direktorica škole. Smatraju da je ovo jako važno da bi se dijete osjećalo sigurno, da ima pored sebe nekog koga smatra bliskim, posebno ako je upravo toj osobi i povjerilo svoj problem. Neki smatraju da bi trebalo ali da to ipak nije uvijek moguće. Dio ispitanika takođe

smatra da bi „Trebalo precizirati koje su to intervencije kada je potrebno prisustvo predstavnika institucije“.

12. O svim aktivnostima sačiniti službenu zabilješku.

Dio ispitanika tvrdi da se o svim aktivnostima sačinjava službena zabilješka. Objašnjava se da su se do sada rijetko izdvajale zvanične „Bilješke“. Tvrde da su individualni i grupni razgovori sa djecom svakodnevna aktivnost pedagoga i uglavnom su bilješke sastavni dio njihovih dnevnika (ne Odjeljenjskih knjiga, već dnevnika rada koje stručno vannastavno osoblje vodi).

13. Drugim institucijama omogućiti uvid u službene zabilješke.

Kod ovog člana se postavlja pitanje kojim institucijama? Pedagozi na primjer, svoj dnevnik rada pokazuju samo svom nadzorniku. Mišljenja na osnovu vidjenje i zabilješki u odnosu na djete polaznika škole se dostavljaju CZR na traženje u odnosu na slučaj koji centar obrađuje. Drugi smatraju da bi se uvid u službene zabilješke i to uz dozu opreza mogao dati Zdravstvenoj ustanovi, Socijalnoj službi, Policiji, po sudskom pozivu i Ministarstvu, o ostalim institucijama treba razmisliti i uskladiti stav sa Zakonom o zaštiti podataka, Konvencijom o pravu djeteta... Postavlja se pitanje da li se pod „drugim institucijama“ misli na potpisnice potpisnice Protokola? U tom slučaju DA. Istovremeno se javlja stav da ovo pitanje treba razmatrati od slučaja do slučaja, i u skladu sa tim uvid u službene zabilješke dozvoliti samo onima koji mogu pružiti doprinos resavanju ovog problema.

14. U dogovoru sa službama socijalne i zdravstvene zaštite razviti za dijete žrtvu nasilja Plan podrške.

U dogovoru sa službama socijalne i zdravstvene zaštite rijetko se razvija Plan podrške za dijete žrtvu nasilja. Mišljenja na osnovu vidjenja i zabilješki u odnosu na djete polaznika škole se uglavnom dostavlja na traženje CZR. Školskim profesionalcima nije jasno sa kim iz službe CSR – da li je to multidisciplinarni tim ili neki poseban specijalizovani tim na nivou centra? Takođe se postavlja i pitanje: Ko sačinjava plan? (ped-psihol. služba, ali se mora precizirati).

15. Plan podrške u ustanovi treba da sadrži psiho-socijalne podrške kao i mjere poboljšanja obrazovno-vaspitnog postignuća (dopunska nastava, individualan rad i sl.).

Plan podrške u obrazovnim ustanovama obično sadrži mjere poboljšanja obrazovno-vaspitnog postignuća (dopunska nastava, individualan rad i vannastavne aktivnosti. Ostaje dilema oko toga kako uključiti nastavnike i koje (dobrovoljci, oni koji su prošli obuku – ko će ih i na koji način obučiti i sl., i kako obezbijediti tajnost informacija u našim uslovima kad krug uključenih u rad sa žrtvom nasilja počne da se širi)?

16. Sprovesti mjere iz Plana podrške za dijete – žrtvu nasilja.

Dio ispitanika smatra da se Plan podrške za dijete – žrtvu nasilja koji napravi stručna služba ustanove sprovodi, dok dio njih „nije baš sasvim siguran“. Uglavnom svi ispitanici Plan podrške percipiraju na način da se on pravi i sprovodi unutar škole a ne i uz uključivanje drugih službi poput policije, centra za socijalni rad i slično. U praksi se više stvari rješavaju u direktnoj komunikaciji sa najčešće službenicima CSR od kojih se traže informacije o porodici u riziku i mjerama i radnjama koje su sprovedene od strane Centra.

17. Pratiti ponašanje djeteta kroz duži vremenski period na osnovu Plana podrške. Inicirati i zajedno s predstavnicima policije, zdravstvenog sistema, sistema socijalne zaštite i nevladinog sektora učestvovati u kreiranju i realizaciji preventivnih programa za djecu u predškolskom, osnovnoškolskom ili srednjoškolskom okruženju, radi njihovog osnaživanja da prepoznaju i prijave ovaj oblik nasilja.

Na osnovu Plana podrške ponašanje djeteta se prati u određenom vremenskom periodu. Međutim i dalje ostaje nejasno ko sve treba da prati dijete (razredni starješina, svi njegovi profesori, psiholog, pedagog...). Nije jasno ko kome daje informacije, od čega zavisi trajanje praćenja i ko je prvi u lancu praćenja?. Za sada u obrazovnim institucijama postoji mali broj inicijativa i programa koji se dizajniraju kroz multisektorski pristup, a koji za cilj imaju osnaživanje djece da prepoznaju i prijave ovaj oblik nasilja. Nije im jasno „ko će inicirati i kreirati sve ovo“. Šta se očekuje od prosvetnih radnika kada ni sami nemaju dovoljno informacija. Gdje je uloga nastavnika građanskog vaspitanja i obrazovanja i do koje mjere su oni obučeni za obrađivanje ovih tema, koje i jesu na neki način dio njihovih nastavnih planova i programa. Većina smatra da preventivni programi, osim što su korisni, trebaju biti i obavezni, kako za učenike tako i za nastavnike i stručne službe škola.

Procjena postojećeg stanja iz ugla obrazovnih institucija:

Iskustvo u sprovođenju protokola među ispitanicima je različito. Dio ispitanika do sada nije imao prilike da bude u kontaktu sa žrtvom nasilja u porodici, a dio nije bio u saznanju da postoji Protokol koji daje jasne smjernice obrazovnim službama i sve se prepuštalo socijalnoj službi. Indikativno je da je više od polovine ispitanika/ca izjavilo da nisu imali iskustva u radu sa djecom žrtvama nasilja, ali je više od polovine istih izjavilo da je »čulo« da neka od djece koja pohađaju njihovu školu »ima problem nasilja u porodici«

Nova zakonska regulativa i prateća dokumenta su na izvjestan način donijela i mnoge nejasnoće, posebno u dijelu uloga i odgovornosti različitih službi. Stiče se utisak da se obrazovni sistem, bez obzira na svoj preventivni i vaspitni značaj, našao negdje na marginama, izvan glavnog toka dešavanja. Zaposleni u obrazovnom sistemu su rijetko uključeni u programe obuka koje organizuju različite institucije i nevladine organizacije, a tiču se nasilja u porodici, ali i principa i načina međusektorske saradnje.

Ključni problemi unutar obrazovnih institucija

U obrazovnim institucijama formalno ne postoji lice zaduženo za sprovođenje Protokola niti se tekst Protokola nalazi nigdje na vidnom mjestu. Takođe nastavni kadar je neinformisan o obavezama koje proističu iz Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, što je snažan preduslov za njegovo kršenje. Brine ih sam način postupanja, posebno »kada i ko prijavljuje moguće nasilje posebno ako dijete ne želi da se za to zna«. Još uvijek ne postoje programi prevencije nasilja u porodici dizajnirani za potrebe djece, koji bi doprinijeli smanjenju generacijskog prenosa nasilja, ali ni programi obuke samih nastavnika i stručnog osoblja. Prepoznatljiva je pojava da se ovoj problematici još uvijek prilazi kao tabu ili se zauzima stav „neprimjećivanja“ problema i „nezamjeranja“.

Osnovni, optimalni kapaciteti neophodni za pružanje podrške žrtvama porodičnog nasilja

- » Realizovati programe obuke za prosvetne radnike na temu nasilja u porodici i postupanja u skladu sa Zakonom i Protokolom:
- » Obezbijediti edukativne publikacije, brošure, postere namijenjene nastavnicima i djeci žrtvama i potencijalnim žrtvama nasilja;
- » Obezbijediti mogućnost za kvalitetniju međusektorsku saradnju sa svim relevantnim institucijama;

- » Odrediti osobu zaduženu za sprovođenje Protokola u obrazovnim ustanovama i da se podaci te osobe proslijede svim relevantnim institucijama. Ova osoba bi trebala biti obučena i senzibilisana za rad na ovoj problematici, ali i praćenje i evidentiranje pojave nasilja u školi u svim svojim oblicima
- » Obezbijediti kontakte svih službi na nivou institucija i NVO koje se bave zaštitom od nasilja u porodici;

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Analizom Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti žrtava nasilja u porodici, može se sa sigurnošću ustvrditi postojanje snažnog utemeljenja za uvođenje politika i procedura u skladu sa potrebama žrtava. Međutim, implementacija ovog značajnog dokumenta koji tretira problem nasilja u porodici, u praksi su još uvijek teško ostvarljiva.

Kako je Protokolom o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici, uređen zajednički rad svih sistema u toku sprovođenja zakona i konvencija vezanih za nasilje u porodici, predmet analize su predstavljale sve institucije sistema odgovorne za njegovo sprovođenje. Opšti je utisak da nadležne institucije nijesu ovom značajnom dokumentu posvetile neophodnu pažnju. Osim članova multidisciplinarnih timova i pojedinačnih slučajeva rukovodilaca institucija, ostali službenici, posebno u sektorima policije, zdravstva i obrazovanja, nijesu upoznati sa sadržajem Protokola i obavezama koje iz njega proističu.

Ni u jednoj instituciji Protokol se ne nalazi na vidljivom mjestu, niti je dostupan zaposlenima ni potencijalnim klijetima. Istovremeno mali broj institucija ima lice zaduženo za njegovo sprovođenje. Bez obzira što Protokol zahtijeva hitno uspostavljanje saradnje svih subjekata u zaštiti žrtava porodičnog nasilja očigledno je da nadležne institucije smatraju da je formiranje multidisciplinarnog tima dovoljno za efikasan odgovor na nasilje, pri čemu se ozbiljno zanemaruje činjenica da su multidisciplinarni timovi samo karika u lancu podrške, te da ne mogu biti efikasni ukoliko ostali službenici sa kojima žrtve prvo stupaju u kontakt (posebno u fazi akutnog nasilja), ne posjeduju potrebna znanja i vještine neophodne za rad u oblasti porodičnog nasilja.

Istraživanje pokazuje da bez obzira što Protokol naizgled daje jasne smjernice postupanja, među službenicima relevantnim za njegovo sprovođenje postoji niz nejasnoća u vezi sa pojedinim članovima. Što zbog nerazumijevanja, što zbog pogrešne percepcije pojedinih članova često dolazi do neadekvatnog postupanja, prebacivanja odgovornosti na druge i dodatne viktimizacije žrtava.

Ispitanici iz svih institucija navode dobru međusektorsku saradnju, ali se često previđa činjenica da to što institucije „dobro saraduju“ ne garantuje uvijek efikasnu intervenciju i zadovoljnog korisnika, posebno ako predstavnici tih institucija nijesu u dovoljnoj mjeri senzibilisani za problematiku. Stav velikog broja stručnjaka da „bez greške“, potpuno stručno i profesionalno obavljaju svoj posao može biti ozbiljna barijera za sticanje, tj. primanje novih znanja i vještina u skladu sa savremenim metodama rada.

Hitnost i prijavljivanje, dvije riječi koje su obaveze iz zakona i protokola u praksi to nijesu. Članom 6 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici propisana je hitnost u postupanju pri čemu je poseban naglasak stavljen na zaštitu interesa i dobrobiti žrtava. Istim zakonom propisana je dužnost državnih i drugih organa, zdravstvenih, obrazovnih i drugih ustanova da u slučaju sumnje o učinjenom nasilju za koje su saznali u vršenju poslova iz svoje nadležnosti, prijavljuju policiji. Još uvijek se generalno čeka da to uradi sama žrtva nasilja i da na neki način nosi teret prijave, svedočenja, dokazivanja. Institucije sistema moraju preuzeti odgovornost za efikasnu zaštitu žrtava i adevatno sankcionisanje nasilnika. Dakle sumnja na nasilje bi se morala prijaviti, kako bi se izbjegla dalja viktimizacija žrtve nasilja i od strane institucija sistema.

U velikoj mjeri je primjetan i nedostatak osnovnih alatki za efikasno postupanje kao što su jasna matrica za procjenu rizika i individualnog plana za podršku žrtvama nasilja u porodici. Teškoće u sprovođenju zakona, Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći koji je restriktivan, nepostojanje programa za sprovođenje mjera psihosocijalnog tretmana, neefikasnost sistema pri kršenju zaštitnih mjera, blaga kaznena politika, predstavljaju svakako otežavajuće okolnosti koje onemogućavaju efikasnu podršku žrtvam. Efikasnija intervencija službenika/ca i predstavnica NVO-a, podrazumijeva prije svega odnos poštovanja i razumijevana potreba žrtve nasilja što u velikoj mjeri obezbjedjuje osjećaj sigurnosti. Pravilnim tretmanom žrtve nasilja bivaju ohrabrene da se bore za svoja prava.

KLJUČNE PREPORUKE

- » Uložiti dodatne napore u cilju povećanja stepena razumevanja samog Protokola i onoga što njegovo postojanje i odredbe podrazumevaju.
- » Obezbijediti neophodne servise podrške na lokalnom nivou (smještaj žrtve nasilja, pravna pomoć, savjetovanje...)
- » Upoznavanje i uključivanje lokalne samouprave u problematiku nasilja u porodici i insistiranje na preuzimanju odgovornosti za svoje stanovništvo.
- » Raditi na unapredjenju znanja u dijelu izricanja zaštitnih mjera i preuzimanja odgovornosti za sprovođenje istih.
- » Kontinuirano raditi na edukaciji službenika u lancu podrške žrtvama nasilja
- » Komunikacija između institucija i organizacija u lancu zaštite od nasilja mora biti brža, efikasnija i konkretna ;
- » Obezbijediti uslove za razmjenu iskustava i sagledavanje primjera dobre prakse u zemlji i regionu.
- » Minimum jednom u 6 mjeseci organizovati multisektorski sastanak u cilju razmjene informacija i iskustava.
- » Za članove Multidisciplinarnog tima birati osobe senzibilisane za rad u oblasti nasilja u porodici
- » Žrtvama nasilja obezbijediti veću podršku u rješavanju njihovog materijalnog i stambenog statusa ;
- » Obavezno sprovodi terensku provjeru kritičnih porodica i da se to evidentira kvalitetnom službenom zabilježskom u dobro osmišljenoj evidenciji;
- » Da stručni radnici/e djeluje u opisu svog posla i preduzmu neophodno ali i da odgovaraju za posledice nepreduzetih obaveznih radnji;
- » Uspostaviti/dizajnirati formu za procjenu rizika i izradu sigurnosnog plana podrške odraslim žrtvama nasilja u porodici
- » Sve institucije potpisnice Protokola da formiraju svoje interne timove i delegiraju osobu za praćenje Protokola.
- » Sve institucije da jasno razrade procedure postupanja i precizno definišu djelokrug svog rada.
- » Izraditi edukativne materijale o mehanizmima zaštite žrtava porodičnog

nasilja, koji će biti dostupni u svim institucijama, kako bi se obezbijedila potpuna informisanost žrtve i zaposlenih u institucijama;

- » Štampati i distribuirati praktične brošure sa kontaktima svih institucija u lancu podrške, kao i postere sa ključnim porukama i telefonima koji bi mogli stajati u holovima svih institucija
- » Uspostaviti sistem evidentiranja i praćenja pojave nasilja u porodici;
- » Povećati stepen informisanja sveukupne javnosti o problemima i posljedicama nasilja, kao i mogućnostima zaštite
- » Učiniti dostupnim i vidljivim Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici .

LITERATURA

- » *Krivični i prekršajni zakon CG («Sl.list RCG» br.30/2002-2024-2013)*
- » *Zakon o zaštiti od nasilja u porodici („Službeni list CG“, br.46/10)*
- » *Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći „Službeni list Crne Gore, broj 20/2011*
- » *Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici, decembar 2011.*
- » *Informator za svjedoke/oštećene – žrtve trgovine ljudima, trgovine djecom radi usvojenja i nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici (Vrhovni sud, Podgorica, 2011.*
- » *Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti „Službeni list Crne Gore, broj 27/2013“*
- » *Sudski poslovnik (“Službeni list RCG”, br. 36/2004.)*
- » *Zakon o državnom tužilaštvu (“Službeni list RCG”, br. 69/2003 i 40/2008).*

